ունին (ալֆա, բետա, գամմա, դելտա, լամբդա եւն). Շատ տարբեր չեն նաեւ սեմական անուանները (հմմտ. ալֆ, բեթ, դալեթ, լամդ, ծադե, սամ). Ս· Մեսրոբ ասոնք բոլոր փոխած է. գամմա, գեմել չինած է գիմ. լամբդա, լամդ շինած է դամ եւն։

Ցոյն եւ ասորի այբուբեններէն դուրս կայ նաեւ իրանեան այբուբենի ազդեցութիւնը. բայց այս այբուբենին անուանակոչութիւնը անծանօթ ըլլալով մեզի, անկարելի է որոշել ազդեցութեան չափը։ Շատ կարելի է որ այն փոփոխութիւնները՝ որ մենք վերագրեցինք Ս· Մեսրոբին՝ հայերէն գրերու անուանակոչութեան մէջ, գտնուէին նոյն իսկ իրանեան այբուբենին մէջ, որմէ ուղղակի օգտուած պիտի ըլլար Ս· Մեսրոբ։

Հ· ԱՃԱՌԵԱՆ

ԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐՆՈՅ ՏԸՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐՄ· ԶԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

(Շարունակութիւն։)

§ **16.** *Անվերջ խաղեր ու խաբեպատիր հրամաններ – հակառակ Ամերիկեան եւն մեջամտութեանց։* — Կիլիկեան տարագրութեան սկիզբը մանրամասնելէն եաքը՝ կը մնար տեսնել "Արեւելեան" նահանգաց (Կարնոյ եւն) տարագրութեան սկզբնաւորութիւնը։ Թողլով այս կէտը յաջորդին, շարունակենք թուրքերու այն խաբեբայ հնարքները, որովհետ ի դերեւ կը հանէին ամէն միջամտութիւն ի նպաստ Հայոց, նաեւ կաթուղիկեայ եւ բողոքական փոքր հասարակութեանց։

Վերջնոցս մասին կը միջամտէր նաեւ Ամերիկա, որ բազմաթիւ ու նշանաւոր հաստատութիւններ ու շահեր ունէր։ Սակայն արդիւնքն ի վերջոյ նոյն կը մնար։ Այսպէս Ատանայի տարագրութեան սկսելու ատեն, "(Թուրք) կառավարութեան վրայ ճնշում բանեցուց Ամերիկեան Դեսպանն, որ կրցածն բրաւ՝ Ատանա, Տարսոն ու Մերսին տարագրութենէ փրկելու համար"։ որով "այն առաջին (աքսորեալ) ընտանիքները՝ ի բաց առեալ քանի մ'երիտասարդներ՝ արտօնուեցան վերադառնալ իրենց տներն երեք շաբաթուան մէջ" (Հմմտ. § 15)։ Բայց անմիջապէս կը կցուի թէ "Ան է կոչ պե-ես՝ եւ թէ ի վերջոյ "Եկան հրամաններ Ատանայի գրաֆրոմիեան" եւն (Բրայս, թ. 129, էջ 506—507 եւն)։ — Վերը յիշուած "AF" քաղաքի տարագրութիւնը կը սկսէր Յունիս 3ին։ Տեղւոյն ամերիկեան հաստատութենէն Օրիորդ "F", գերմանուհի մը, յաջողած էր գոնէ հրաման ստանալ հեռագրելու "առ Պր. N. եւ առ Դեսպանը"։ Բայց "յետոյ պեղեկացան՝ որ երբեք երբենց պեղը չէին հասած յ հեռագիրները"։ Տեղեկագրողը հեռագրած էր Վալիին որ գոնէ դպրոցի աղջիկները կարենայ պահել տարագրութենէ ազատ, "Բայց դարձեալ ըստ-ցան՝, ըստ սովորութեան"։ Միւս կողմանէ "երբեմն բողոքական ոչ կարեւորագոյն նշանաւոր ընտանիքներ մեկնեցան առանց կարգադրութեան" եւն — ճշդիւ հակառակ Ամերիկեան միջամտութեան։ Յունիս 10ին կը տարագրուէին 150 ընտանիք, եւ այսպէս կը շարունակուէր։ Հոկտ. 1ին կը մնային "միայն սակաւաթիւ այրեր ու իրենց ընտանիքները եւ 250 այրիներ ու զենուորաց ընտանիքներ" եւն։ Նոյն միջոցին կը տարագրուէին "ամբողջ Շէր գիւղն եւ Ռոմ-ի հայ բնակչութիւնը" եւն։ Կը թողունք շատ ընդարձակ տեղեկագրիս միւս մանրամասնութիւնքը (Բրայս, թ. 126, էջ 492—499)։ Այնոյնպէս շատ ընդարձակ տեղեկագիրը "AC" քաղաքէ, ի միջի այլոց՝ որոշ կը շեշտէ թէ բողոքականաց համար իբր թէ բացառութեան հրաման ըլլալէն ետքն ալ դիմումէ ազատուեցան անոնք։ "Յուլիս 30 կամ 31ին, կ'ըսէ, ACէ տարագրուեցան առաջին աքսորականը։ Նախ աքսորուեցան "Գրիգորեան" ամէնէն հարուստ ընտանիքներն, եւ յետոյ՝ ամէնէն հարուստ բողոքականը։ Ճիշդ երբ բողոքականք ճամբայ կ'ելլէին, լսեցինք թէ անոնք պէտք չունին մեկնելու. բայց անոնք ուղղիշ-եցան դէպ ի Համա եւ ուրիշ տեղեր, առանց ճամբուն վրայ երբեք դադարներու՝ զորոնք ուրիշներն ունեցած էին։ Կարծենք թէ ասի դիմումէ եղած է։ ... Բողոքականաց առաջին կարաւանին մեկնելէն անմիջապէս եաքը Դր. E. հեռագիրներ ստացաւ Միացեալ Նահանգաց Դեսպանէն, Հալէպի հիւպատոսէն եւ Կ· Պոլսոյ Պր. Nէ, որոնք կ'ըսէին թէ Բողոքականաց դարձեալ-ին պեղի դիմումներ չունայ։ Դր. E. այս հեռագիրները տարաւ միւթասարիֆին, որ գոհ չմնաց եւ ըսաւ թէ ինքն այնպիսի հրահանգներ չէ առած"։ Երբ վարժարանին ("College") բացման ատենն եկաւ, թուրքը պաշտօնեայն արտօնած էր բանալ վարժարանը, բայց Եբիւրդի օրն (Շբ.) արդէն "Բոլոր ուսուցչապետները (Professors) եւ ուսուցիչներ հրաման ստացան մեկնիլ յաջորդ Երկուշաբթի առաւուն" եւն։ Շարունակութեան մէջ կը յիշուին նաեւ Ուռհայի դեպքերը, "Կարմունջ" ("Garmoush") գիւղի տարագրումը եւն։ Տեղեկագիրն դէպ ի Հալէպ ուղեւորութեան ատեն տեսած էր տարագրելոց կարաւանները։ Ի Կատմա ("Kotmo") ուր լսած էր թէ 37.000 տարագրելոց բանակեաղ մը կայ, ինքը գտած էր միայն 7000—8000 հոգի, ի Հալէպ 20.000 տարագրեալ, որոնցմէ օրական կը մեռնէին 400 անձ։ "Լսեցինք թէ կարաւան մը երբ Խարբերդէ ճամբայ ելած էր, 5000 հոգի էր։ Ասոնցմէ Հալեպ հասած էն դիւն 213 հոգի"։ Ասոնք Հալէպի ճամբան բռնած էին Եփրատայ ափերուն գծով՝ գետի վայր։ Եփրատ թափուող գետերէն անցնելու ատեն ջրասոյզ խեղդամահ կ'ընէին, եւ դիակները

կը թողուին ջրոյ մէջ։ Վերապրողներն ալ — «միայն ծերեր, կանայք ու տղայք» — յետոյ մերկ ի մօրէ կողոպտուեցան իրենց զգեստներէն, այնպէս որ «մերկ կ'անցնէին գետերէն, կը քնանային ցրուած գիշերներն եւ արեւու տաքը կը կրէին» եւն։ «Երբ ուսուցիչներն աքսորուեցան, լուր հասաւ թէ այլեւս Բողոքականք պիտի չաքսորուին, ի բաց առեալ անոնք՝ որոնք յանցաւոր են։ Բայց ոմն առեալ անոնք՝ որոնք յանցաւոր են։ Բայց ոմն ոչ գիտեմ եթէ ընդունէ կ'ապրէին ամէն-գոյն ոչ ոչ կամ երկու ընդունէ կ'ապրէին ամէն-գոյն պարարակա։ Նպատակ Յանձնաժողովի գործողներէն մին նախ աքսորուեցաւ։ Իւր տարագրութեան համար այժմ յառաջ բերուած պատրուակն էր թէ նամակ մ'եկած էր յանձնաժողովին, որ ընդ երբեք նամակ մ'եկած էր յանձնաժողովին։ Գրաքննիչը ըսաւ թէ նամակներուն մէջ ոմանք-ին յիշատակութիւն ըլլար չէ ոչ գիներու ոմանք-ին յիշատակութիւն ըլլար, ոչ ոչ ապրանքներուն, ոչ հանգրուններուն, ոչ գրամ կրցան կրնան է՝ ոչ գիրքերուն պակերը։ Ամենայն որ մենք խնդրեցինք որ մեզի առաջուան նամակներուն մէջ ամենեին յիշատակութիւն չըլլայ Նպատակի դրամներու եւ ուրիշ արգելեալ իրերու մասին» եւն[1] (հմմտ. Բրայս, թ. 137, էջ 533—543)։

«Տարւոյն (1915) մէջ յետոյ յատուկ ջանք մը կար, — կ'ըսէ Ատանայէ գրող յիշատակագիր մը, — փրկելու Հայոց մէկ մասը։ Այս ջանքը հաստատեցաւ Հայոց մէկ մասը։ Այս ջանքը հաստատեցաւ մաժամանակեայ էր այն հրամանին հետ՝ որ ի բաց կ'առնուր (տարագրութենէ) կաթուղիկեայքն ու Բողոքականները։ Յաջողութիւն մը կ'երեւար, եւ ամենայն ոք մեծապէս քաջալերուած էր։ Բայց Կ. Պոլսոյ «Միութեան եւ Յառաջադիմութեան» Կոմիտէի մէկ պատուիրակը նոյն ժամանակ եկաւ եւ հրաման տուաւ որ դադրի։ Ինչպէս եւ հրամանը հրատարակեցաւ՝ ամենայն անդիջապէս դադրեցաւ» (Բրայս, թ. 128, էջ 503)։ Գերմ. փաստաթղթերը Կ. Պոլսոյ «Միութեան եւ Յառաջադիմութեան» Կոմիտէի մէկ պատուիրակը նոյն ժամանակ եկաւ եւ հրաման տուաւ որ դադրի։ Ինչպէս եւ հրամանը հրատարակեցաւ՝ ամենայն անդիջապէս դադրեցաւ» (Բրայս, թ. 128, էջ 503)։ Գերմ. փաստաթղթերը կու տան այն պատուիրակին անունը՝ Ալի Միւնիֆ պէյ (թ. 165)։

Իրերը տարբեր չէին նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ գռները՝ գեսպանաց աչքին առջեւ։ Առնուազն օրինակի համար Պ-ուրսէլէ ու Նիկոմեդիոյ շրջանը։ Այս մասին կը գրուի (Թուականաւ 27 Օգոստ. 1915)։ «Պարտիզակի Հայերն ընդհանրապէս խոսելով տարագրուեցան։ Morgenthau դեսպանին դռները՝ դեսպանաց աչքին առջեւ։ Առնուազն օրինակի համար Պ-ուրսէլէ ու Նիկոմեդիոյ շրջանը։ Այս մասին կը գրուի (Թուականաւ 27 Օգոստ. 1915)։ «Պարտիզակի Հայերն ընդհանրապէս խոսելով տարագրուեցան։ Morgenthau դեսպանին դռները՝ դեսպանաց աչքին առջեւ։ Բոլոր ուսուցիչներն աքսորուեցան, լուր հասաւ թէ «Երբ ուսուցիչներն աքսորուեցան, լուր հասաւ թէ այլեւս Բողոքականք պիտի չաքսորուին, ի բաց առեալ անոնք՝ որոնք յանցաւոր են։ Բայց ոմն առեալ անոնք՝ որոնք յանցաւոր են։ Բայց ոմն ոչ գիտեմ եթէ ընդունէ կ'ապրէին ամէն-գոյն պարարակա։ Նպատակի Յանձնաժողովի գործողներէն մին նախ աքսորուեցաւ։ Իւր տարագրուելուն համար այժմ յառաջ բերուած պատրուակն էր թէ նամակ մ'եկած էր յանձնաժողովին, որ ընդ երբեք նամակ մ'եկած էր յանձնաժողովին։ Գրաքննիչը ըսաւ թէ նամակներուն մէջ ոմանք-ին յիշատակութիւն ըլլար չէ ոչ գիներու ոմանք-ին յիշատակութիւն ըլլար, ոչ ոչ ապրանքներուն, ոչ հանգրուններուն, ոչ գրամ կրցան կրնան է՝ ոչ գիրքերուն պակերը։ Ամենայն որ մենք խնդրեցինք որ մեզի առաջուան նամակներուն մէջ ամենեին յիշատակութիւն չըլլայ Նպատակի դրամներու եւ ուրիշ արգելեալ իրերու մասին» եւն[1] (հմմտ. Բրայս, թ. 137, էջ 533—543)։

«Տարւոյն (1915) մէջ յետոյ յատուկ ջանք մը կար, — կ'ըսէ Ատանայէ գրող յիշատակագիր մը, — փրկելու Հայոց մէկ մասը։ Այս ջանքը հաստատեցաւ մաժամանակեայ էր այն հրամանին հետ՝ որ ի բաց կ'առնուր (տարագրութենէ) կաթուղիկեայքն ու Բողոքականները։ Յաջողութիւն մը կ'երեւար, եւ ամենայն ոք մեծապէս քաջալերուած էր։ Բայց Կ. Պոլսոյ «Միութեան եւ Յառաջադիմութեան» Կոմիտէի մէկ պատուիրակը նոյն ժամանակ եկաւ եւ հրաման տուաւ որ դադրի։ Ինչպէս եւ հրամանը հրատարակեցաւ՝ ամենայն անդիջապէս դադրեցաւ» (Բրայս, թ. 128, էջ 503)։ Գերմ. փաստաթղթերը կու տան այն պատուիրակին անունը՝ Ալի Միւնիֆ պէյ (թ. 165)։

Իրերը տարբեր չէին նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ

եւ գանակոծութիւններ գործուած էին նախ յիշեալ բոլոր տեղերը։ Յիշատակագիր մը՝ (11 Յունիս 1915) թուականաւ կը գրէ. "Հալածանքներ՝ զարհուրելի խոշտանգանքով՝ տեղի ունեցած են Պ-ղնէյիկ կամ Պ-ըդիլակ հայ գիւղը (2000 տուն), Օլ-ոնքի (600 տուն), Ար-լ-ոդիկ (600 տուն), Տեօն-կիօլ (65 տուն), Սաղանճա (1000 տուն), Իղիդա եւն։ Գ-ըդիլէնի (6000—7000 տուն) բնակիչներն աքսորուեցան։ Արաբիէրի մէջ հայ ժողովուրդը բռնի իսլամութեան դարձուեցաւ, 2000 այրեր սպաննելէն ետքը" (Բրայ., թ. 2, էջ 4)[1]։ Միջամտութեան արդիւնքն միայն այն էր որ Պարտիզակի քանի մ'օր յապաղում շնորհուեցաւ, ինչպէս կ'ըսուի ուրիշ այլուստ ընդարձակ յիշատակարանի մը մէջ[1]։ Բայց ի վերջոյ կարելի չեղաւ ազատել Պարտիզակի նոյն իսկ հելլէնական-ամերիկեան որբանոցն ու 100ի չափ որբերն, որոնց մասին տեղեկատուն այլ եւս լուր չուներ[2]։

Գերմ. փաստաթղթերուն մէջ ալ այս մասին հետաքրքրական յիշատակարաններ կան։ Քահանայապետական Նուիրակը Դոլչի (Dolci) գերմ. դեսպանատան տուած էր "Հայու մ'աղերսագիրը"։ Հոս կ'ըսուի. "Նիկոմեդիոյ Կաթոլիկներ՝ ալ միւս Հայոց հետ աքսորուած են։ Երկու քահանայք եւ կաթուղիկեայ Հայոց մաս մը բախտով մը Էսկիշեհիր կը մնան։ Հինգ օրէն անկէ ալ պիտի հալածուին։ Կը խնդրենք յաջողցնել որ այն երկու քահանայք ու իրենց ժողովուրդը կամ իրենց քաղաքներն ու գիւղերը դառնան, կամ Էսկիշեհիր մնան, բայց այնպէս ազատ՝ ինչպէս են (տակաւին) այն տեղւոյ կաթուղիկեայ Հայք։ — Հակառակ ամէն խոստմանց ամսոյս 16էն Պարտիզակի կաթոլիկներ — Բողոքական Հայերը դարձեալ — Դիպուածով մը հինգ կուսանք ու երեք քահանայք Նիկոմեդիա մնացած են, իսկ իրենց ժողովուրդն երկաթուղւով տարագրուած։ Կը խնդրենք որ այս քահանայքն ու քոյրերը կամ Պարտիզակ վերադարձուին կամ Կ. Պոլիս բերուին։ Նոյնպէս կաթուղիկեայ ու բողոքական ժողովուրդը կամ իւր գիւղը վերադարձուի կամ Էսկիշեհիր մնայ։ Շոգեկառքի պաշտօնէից հրահանգ տրուի՝ այս թշուառաց հետ մարդկօրէն վարուելու։ Մեզի թոյլ տրուի՝ աղքատաց ողորմութիւն տալու։

---

[1] Ընդարձակ յիշատակարանի մը մէջ (Բրայ., թ. 7, էջ 12–16) կ'ըսուի ի միջի այլոց. "Նիկոմեդիոյ գաւառին եւ Պրուսայի նահանգին Հայոց մեծամասնութիւնը բռնի տարագրուած է դէպ ի Մէջագեաք։ Յատկապէս աքսորուած է Ատարազարի, Իզմիտի, Կէյվէյի. Արմաշի եւ շրջակայից ժողովուրդը, իրականին՝ Նիկոմեդիոյ գաւառին բոլոր գիւղերուն բնակչութիւնը, ի բաց առեալ Պալչէհիրին՝ որուն քանի մ'օրուան յապաղում շնորհուեցաւ։ Արմաշի Դպրոցի վանահայրն ալ քշուեցաւ իւր կարգակից ընկերներով ու իւր սաներով" եւն։ Վերջնոյս մասին ուրիշ տեղ մը (Բրայ., թ. 99, էջ 392) կ'ըսուի թէ սաները Կ. Պ. խաբուեցան, վանքը գրաւուեցաւ եւն։

[2] Յիշատակարան մը կ'ըսէ. "Պ-ըդիլակ, գեղանիստ գիւղ մը Իզմիտի ծովածոցին վրայ, 9000 բնակչով՝ ամէնքն ալ Հայեր, որոնք տարագրուեցան։ Հելլուեսիա 1897ի հոն բացած էր՝ օգնութեամբ Ամերիկեան Առաքելութեան՝ որբանոց մը 100 մանչերու, միշտ շահագրգռուած էր անով, եւ հայթայթած էր գումարներ՝ կանգնելու համար նոր շէնութիւն մը, որ հելլուեսական անուն մը կը կրէ։ Բոլոր որբերը դարձեալ-ետքան՝ տարան քաղաքը։ Ասանց մանչ որբերուն լուր չկայ։ Վարչութիւնն օգնական էին երկար ժամանակէ ի վեր հելլուեսացի նշանաւոր աշխատակցութիւնը (Հմմտ. Quelques documents etc. I, p. 65)։ Օրիորդ Maillefer, որ ուրեմն ականատես էր Պարտիզակի տարագրութեան, եւ յարատեւած է հոն ու ջանացած դոնէ մնացած հիւանդներուն օգնել. մինչեւ որ թուրք կառավարութիւնը զինքն ալ արտաքսեց Պարտիզակէն, հելլուեսական Նպաստամատոյցի խարտած էր "ընդարձակ, սրտառուչ տեղեկագիր մը պատերազմի այս տարիներուն մասին ի Պարտիզակ։ Տեղեկագիրս թուրքերոյ վերջին դէպքերուն մասին ամենահետաքրքրական եւ պայծառագոյն նկարագրութիւնն էր մինչ էր եւն (Հմմտ. նաեւ Zurlinden, II, 704)։

եւ գանակոծութիւններ գործուած էին նախ յիշեալ բոլոր տեղերը։ Յիշատակագիր մը՝ (11 Յունիս 1915) թուականաւ կը գրէ. "Հալածանքներ՝ զարհուրելի խոշտանգանքով՝ տեղի ունեցած են Պ-ղնէյիկ կամ Պ-ըդիլակ հայ գիւղը (2000 տուն), Օլ-ոնքի (600 տուն), Ար-լ-ոդիկ (600 տուն), Տեօն-կիօլ (65 տուն), Սաղանճա (1000 տուն), Իղիդա եւն։ Գ-ըդիլէնի (6000—7000 տուն) բնակիչներն աքսորուեցան։ Արաբիէրի մէջ հայ ժողովուրդը բռնի իսլամութեան դարձուեցաւ, 2000 այրեր սպաննելէն ետքը" (Բրայ., թ. 2, էջ 4)[1]։ Միջամտութեան արդիւնքն միայն այն էր որ Պարտիզակի քանի մ'օր յապաղում շնորհուեցաւ, ինչպէս

Ի— ԲԷ դանդամայն ոճրագործուն է։ Ընթերցողը հոն կը գտնէ ոչ միայն պատմութիւններ բոլորովին չնչնու հրատարակութեանց, այլ նաեւ պատկերներ հսկայ մարդերու զինուց եւ ռազմանիւթի, որոնք իբր թէ Հայոց եղած ըլլան՝ — "Ի Ղ-ոնիա, եւ նաեւ ուրիշ ամէն տեղ, Հայ զինուորագ կանայք՝ որոնք չտարագրուեցան, թուրք ընտանիքներու մէջ առնուեցան իբր աղախին կամ հարճ։" — "Ի Մարաշ Զինուորական Ատեանք 300է աւելի Հայեր մահավճռի ենթարկեցին, չհաշուելով անթիւ զոհերն՝ որ սպաննուեցան տարագրութեան ընթացքին։ Ի Պոնդէրմա շատ նշանաւոր Հայեր մահուան դատապարտուեցան Զին. Ատենի կողմէ։ ... Տրապիզոնի ամբողջ Հայ բնակչութիւնը կոտորուած է առանց բացառութեան։ Սեբաստիոյ, Կարնոյ, Խարբերդի, Բաղէշի, Բաբերդի, Խնուսի, Տիգրանակերտի եւն ամբողջ գաւառի փոքր մեկ գիւղ, 300 հոգի սպաննուեցան, որովհետեւ չէին ուզեր հնազանդիլ իրենց անէրը լքելու հրամանին։ Ռոդոսթոյի, Մալատիոյ, Զօրլուի տարագրեալք, — որոնց ամէն ստացուածքները յափշտակուեցան՝ համեմատ նոր 13/26 Սեպտեմբերի "Ժամանակաւոր օրէնքին" — բաժնուեցան իրենց ընտանիքներէն, եւ Նիկոմեդիայէ Ղ-ոնիա խաբուեցան հետեւեալ՝ ըստ քմահաճ հրամանի վատահռչակ Իբրահիմի, Նիկոմեդիոյ գաւառին բռնաւորին։ Հազարաւոր խեղճ Հայեր աքսորուեցան Կ. Պոլսէն եւ հետեւեալ Նիկոմեդիոյէ Ղ-ոնիա, իրենց ամէն ունեցածը, նաեւ հողաթափները, ոտիկանաց տալէն ետքը . . . — Հալէպէ եկող գերմանացի ուղեւորը տարագրեալ Հայոց թշուառութիւնն իբր զարհուրելի կը նկարագրէն։ Ամբողջ ճամբուն վրայ տեսած են Հայոց դիակներ, որոնք սովամահ մեռած են։ — Պաղատամ եւ Ատրիէի արարացի երեսփոխանը կը տեղեկացնէին թէ Հ-ոբրանի անապատներուն մէջ թշուառութիւնն աննկարագրելի է" եւն։ — "Երիտ յաթոլ Ճանիսաֆոլոնիէ խաբուեցան գաւառները՝ հաշուայարդարելու (liquidate) համար Հայոց Ռոզ-ոցաց ճոխ ստացուածքներն։ — Կ-ալ-ատներն, համեմատ նոր "Ժամանակաւոր Օրէնքին" հրատարակուած 13/26 Սեպտ. 1915" (Հմմտ. Բրայ., թ. 11, էջ 23—24)։

[1] Հմմտ. S. Zurlinden, II, p. 665–666, որ կ'ըսէ թէ այս Իբրահիմ դեր խաղացած էր 1909ի Ատանայի կոտորածի ատեն, Բալկանեան պատերազմին ժամանակ "կոմիտաճի" էր, յետոյ՝ բանտապահ ի Կ. Պոլիս, եւ թուրք կոմիտէի կողմանէ խաբուեցաւ Նիկոմեդիոյ գաւառը, եւ ամէն կողմ անձամբ կը խոշտանգեր ու կը դանակոծէր (— "Փալաքա" իւր սիրած խոշտանգանքն էր —) մինչեւ բռնամահ ընելու ասիճան, նաեւ. կանայք իսկ, սպառնալով այրացաւեր ընել ամէն տեղ ու կոտորել եւն։ — Կը դիտուի թէ "Քերլան, Տիմոթիա, Զօրլու" եւն պարպուեցան առանց պատրուակ մը բերելու։ Սէլիւքէի նաւասաներու մասին ամբաստանութիւն կ'ընեին իբր թէ անդրկիսական ընտանիներու հետ կապակցութիւն ունեցած ըլլան։ Ի Մալկոա Հայոց լքած բնակարաններն անմիջապէս բռնեցին Սերպիայէ եկած մուհաճիրներ" (Zurlinden, II, p. 704)։

(19 Օգոստ. 1915, թ. 145)։ Դեսպանատան վարիչը Նայրաթ (Neurath) յանձնած էր Ընդհ. Հիւպատոս Մորգոմանի "այս իրին մասին՝ եթէ կարելի է այսօր իսկ միջամտել Թալաաթի քով" (21 Օգոստ.)։ Արդ Մորգոման կը գրէ. "Այսօր ներքին գործոց նախարարութեան մէջ Ազիզ պէյի քով (Նախարարն ու ճանփօլատ պէյ հոն չէին) քայլեր առի արդէն տարագրուած կաթուղիկեայ Հայերը վերադարձնելու մասին։ Ազիզ պէյ խընդիրը նախարարին առջեւ պիտի դնէ, եւ այս առթիւ մտագիր բրաւ թէ ըստ ն-ր-գ-ոյն կ-ր-գ-ր-ր-ր-ր-ն Անկ-ր-ոյ է- Ա-ռ-ն-այ կ-ռ-ռ-ղկ-ոյ Հ-այ ը-ր-հ-ա-ծ ք-ց-ա-ա-ր-ն-ն-ն ն-ր-ն գ-ա-ր հ-ա-ռ-ա-ծ ն։ Ես յատկապէս խնդրած էի որ արդէն Էսկիշէհիր ու Ղոնիա քշուած եւ այն տեղերու հաւաքեստղներու (Konzentrationslager) մէջ արգելափակ եղած կաթուղիկեայ ու բողոքական Հայոց համար հեռագրական հրահանգներ տրուին Էսկիշէհիրի միութեարիֆին ու Ղոնիոյ վիլայէթին, որպէս զի արգելուի արգելափակ եղողներն աւելի յառաջ տարագրել, կամ վերադարձուին" (21 Օգոստ. 1915, թ. 146)։ Ասոր կը կցուէր "Տեղեկութիւն"ս. "Կաթուղիկեայ Հայոց Պատրիարքը կը հաղորդէ թէ կ-ռ-ռ-ղկ-ոյ Հ-այերը պ-ր-պ-ր-ր-ն-ն է ք-ց-ա-ա-ն-ը- հ-ր-մ-ա-ն է-ա ա-ռ-ա-ա-ծ է, եւ կը խնդրէ միջնորդել" (23 Օգոստ.)։ Նոյն Մորգոման կը գրէ յետոյ. "Այսօր խնդիրը Թալաաթ պէյի առջեւ դրի, որ ի-ա-ա-գ-ա-ղ-ա-ն պ-ա-ա-ի-ա-ն առաւ։ Միեւնոյն ժամանակ առաջարկեցի որ Էսկիշէհիր ու Ղոնիա քշուած Հայերն՝ որոնք կաթուղիկեայ ու բողոքական դաւանութիւն ունին, աւելի յառաջ չտարագրուին, եւ անոնց՝ եթէ կարելի է (eventuell) Թոյլ տրուի իրենց հայրենիքը վերադառնալու. եւ դարձեալ անորոշ պ-ա-ա-ի-ա-ն ընդունեցայ։ Ազիզ պէյ, որուն հետ այնուհետեւ խօսեցայ՝ Էսկիշէհիրի խնդրոյն անհրաժեշտութիւնը շեշտելու համար, շ-ա կը պ-ր-գ-ա-ա-ի ռ-ի ն-ի-ր-ր-ը ք-ց-ա-ա-ծ հ-ր-հ-ա-ն-գ-ն-ի-ր-ը պ-ա։" (23 Օգոստ., թ. 147)։ Աւելի որոշ կը գրէ Հոհէնլոհէ դեսպանն Ատանայի գերմ. հիւպատոսին. "Քիչ ժամանակ յառաջ Դ-ա-ա-ը ի-ա-ա-ա-ա-ա-ա ա- ք-ա-ա-ա-ն էր որ կ-ռ-ռ-ղկ-ոյ ա- ք-ա-գ-ա-ն Հայերն էրենց ք-ն-կ-վ-յ-ի-ր-ը Ճ-ն, քայց ա-ա-ա-ոյ ա-ա ն-ր-հ-ա-ծ ք-ց-ա-ա-ռ-ի-ն Անկ-ր-ոյ է- Ա-ռ-ն-այ հ-մ-ր է-ա ա-ա-ծ է։ Ասոր վրայ հոս քայլեր առնուեցան որ Դրան վերջին որոշումն ետ առնուի։ Թէ այս քայլերը յաջողութիւն պիտի ունենան՝ պ-ր-կ-ա-ա-կ-ն կ'երթ-ա։ Այդ տեղոյ վիճակին մասին ըստ պարագայից հեռագրաւ տեղեկութիւն կը խնդրեմ" (24 Օգոստ., թ. 148)։

Վերջին մտահոգութիւնս ալ ի զուր չէր։ Այն խաղը՝ զոր Կենդրոնը կը խաղար դեսպանաց հետ, կը խաղային իւրաքանչիւր գաւառական վարչութիւնք՝ հիւպատոսներու հետ, եւ նոյն խաղը կը խաղար յատկապէս ճէմալ փաշայ, ինչպէս առիթ ունեցանք արդէն յիշատակելու (մմմ. § 10)։ Դերերը կրնային նաեւ փոխուիլ ըստ պիտոյից։ Ահա թէ ինչ կը գրէ Ատանայի հիւպատոսը. "ճէմալ փաշայ՝ ներքին գործոց նախարարին բացորոշ հրամանին հակառակ, որուն համեմատ բողոքական Հայերը կրնային մնալ, հակահրաման պ-ա-ա-ծ է։ Վալին նախ մտադիր բրած է ղինքն այս հակասութեան" (25 Օգոստ., թ. 150)։ Հոհէնլոհէ այս առթիւ կը հեռագրէ Երուսաղէմի գերմ. հիւպատոսին. "Դրան կարգադրութեամբ բողոքական Հայերը տարագրութենէ ի բաց առնուած էին։ ճէմալ փաշայ Հալէպի վիլայէթին համար հակահրաման տուած է, ինչպէս կը հեռագրէ այն տեղոյ մեր հիւպատոսը։ Կը խնդրեմ որ, եթէ ճէմալի հանդիպիք այդ տեղ, ազդէք որ հակահրամանն ետ առնուի, կամ անոր պատճառները իմանաք" (27 Օգոստ., թ. 151)։ Բայց թուրքերն արդէն ուրիշ խաղ մը հնարած էին՝ խօսքը չպահելու համար, խոստման քմահաճ մեկնութիւն մը տալով։ Ասոր մասին կը գրէ Հոհենլոհէ Հալէպի հիւպատոսին. "Երուսաղէմի հիւպատոսն խնդրեցի որ ճէմալ փաշայի քով միջամտէ բողոքական Հայոց համար։ Բարձրագոյն Դուռը յայտարարեց թէ կաթուղիկեայ ու բողոքական Հայոց ք-ա-ա-ռ-ի-ն-ը կը վ-ր-ք-ր-ի էլ-ր ֆ-ա-ն հ-ա-ա-ի, ո-ը ր-ի վ-ա-յ-ի-ի-ն" (27 Օգոստ., թ. 152)։ Հետաքրքրական է յաջորդող հեռագիրը Դամասկոսի գերմ. հիւպատոսէն՝ Loytved անուն. "ճէմալ փաշայ իւր ճամբան շարունակած հասած է Երուսաղէմ եւ Դամասկոս չէ եկած, ուստի չկրցայ իրեն հետ խօսիլ։ Այս տեղոյ վալիին՝ որ այսօր անոր քով երթալու ճամբայ կ'ելլէ, հաղորդեցի 14 Օգոստ. թուականաւ հեռագրին պարունակութիւնը։ Մինչեւ հիմայ հիճազի երկաթուղով 3000 Հայեր բերուած են Կերէկ (Kerak)։ Կ'ըսուի թէ 60.000 Հայեր պիտի աքսորուին դէպ ի այն տեղ ու դէպ ի հ-ա-ր-ա։ Իրազեկներու կարծեցեալ համեմատ ներկայիս Դամասկոսի նահանգին մէջ միայն 12.000 գաղթականաց համար կրնայ բնակարան ու սնունդ հոգացուիլ։ Բաց ասոնք հիճազի երկաթուղին կը յայտարարէ որ չի կրնար 60.000 հոգւոյ համար գնացքներ տրամադրել՝ առանց վտանգելու հիճազ-Եգիպտոս երկաթուղոյ շինութիւնը, հիճազի համար ցորենի փոխադրութիւնը, եւ զօրաց ալ երթեւեկները։ Հայոց հանդէպ այս տեղոյ իշխանութեանց վարմունքը ցայժմ կ'ըսուի թէ կանոնաւոր է։ Բայց երկիւղ կայ որ Հայերը տակաւ զոհ ըլլան Բեդուիններու եւ Դրուզներու ի կերակ ու Հաւրան" (26 Օգոստ., թ. 154)։ Այս միջոցին Հալէպի հիւպատոսը կը հեռագրէր. "Իմ գիմումիս վրայ երէկ այս տեղոյ վալին յ-ա-ի պ-ա-ի-ն շ-ա-ա-ի մ-ը յ-ա-ա-ի-ի Այնթապէ ու Մարաշէ եկող եւ այս տեղ գտնուող բողոքական Հայոց անդրագոյն տարագրումն, սպասելով թէ ինչ արդիւնք կ'ունենայ Ձեր գերազանցութեան առած քայլերը ճէմալ փաշայի քով։ ճէմալ փաշայ հայանուէրն Սեպտ. 1ին Երուսաղէմ կը հասնի" (31 Օգոստ., թ. 158)։ Վերջապէս Երուսաղէմի հիւպատոսը (Schmidt) կը տեղեկագրէ արդիւնքը. "ճէմալ փաշայ յայտարարեց թէ թ-ա-լ-ա-ի պ-ի կ'ը-ղ-ի ռ-ի ի'ն-ի ձ-ա-ա-լ-ով պ-ի-ի ը-ա-ա- ի'-ը-ղ-ի — ճէմալ փաշայ — ներքին գործոց նախարարին տուած հրամաններուն դէմ ինքնագլուխ-ա-ա-ի-ի-ի

չաղատէր նաեւ դոյզն թուով հայութիւն մ'ընդ-հանուր տարագրութենէ ու կոտորածէ։ Թուրքերն Ամերիկայի դեսպանին միջամտութեանց ալ կարեւորութիւն չէին տար, քանի որ իրենց ամէն արարքն անպատիժ կը համարէին։ Որչափ ալ անպաշտօնական աղբիւր մը կը պատմէ, հաւանական է այն շնական պատասխանը, զոր տուած է Էնվէր Ամերիկեան Դեսպանին[1]։ Հետաքրքրական յիշատակարան մըն ալ նման կը գրէ (Թուականաւ 18 Հոկտ. 1915). "Ս-մ-ռ, Ա-մ-է-, Վ-ղ-էր-է-ջ-ր-, Զ-ր-ա-մ, Մ-ա-ղ-ա-նի ռ-ղ-յ-ի-ց ք-ի-ղ-ի-ր -- է-ղ-ա-ռ-ները հայ-ի-ֆ-ա-ր եղած են։ Օգոստոսին՝ Անկիւրիայէ դէպ ի Կ. Պոլիս երկաթուղւոյն երկայնքը տեսայ՝ դ-ա-ղ-ե-ր- վ-ր-ա, երկաթուղւոյ կայարանաց շրջակայքը, իբր 50.000 Հայեր խղճալի վիճակի մէջ, ա-ռ-ա-ն ի-ր-ի-ր-ա, ա-ռ-ա-ն պ-ա-ռ-ա-ղ-ա-ն։ Երբ Ամերիկեան Դեսպանը կը միջամտէր ի նպաստ Հայոց, կառավարութեան պաշտօնեայք դ-ա-ն-ի-ց յ-ա-յ-տ-ա-ր-ա-ծ է-ն ա-ռ-ա-ր ի-ն Հ-ա-յ-ց բ-ա-ն-ա-կ-ա-ն ռ-ա-ղ-ա-ծ բ-ա-ն է։ Նոյն վկայն կը յայտարարէ թէ մեր գաւառին մէջ գոյութիւն չունէր կառավարութեան դիմադրելու որեւէ հայ կազմակերպութիւն[2]։ Յեսայեան տարբերը չի նկարագրեր նաեւ Henry Wood, որուն ընդարձակ մէկ տեղեկագրութիւնն երկու խմբագրութեամբ լոյս տեսած է[3]։ Գրուած 14 Օգոստ. 1915 թուականաւ՝ երկար խորհրդածութիւններ (— մաս մը բաւական թուրքական ակնոցով դիտուած հիմերու վրայ —) կը պարունակէ տարագրութեանց եւ Հայոց վիճակին մասին։ Երեք ամսէ ի վեր Հայոց "վիճակն այնպէս ճգնաժամային է, կ'ըսէ, որ Morgenthau Դեսպանն՝ որ ա-ռ-ա-ն-ձ-ին կը ծ-ղ-ի հ-ա-յ-ա-կ-ա-ն կ-ա-ռ-ա-ր-ի մ'ա-ա-ջ-ա-ռ-ա-ն-ե-ա-, ստիպուած էր Թուրքիոյ դաշնակցայ դեսպաններուն աջակցութիւնը խնդրել։ Կը յաւելու թէ ասոնք[1] հաւանեցան "ի վերջոյ այն ատենն որ գործակցին Դեսպան Morgenthauի ճգանց՝ համոզելու Թուրք կառավարութիւնը թէ ծանր սխալ մը կ'ըլլար Թուրքիոյ համար թոյլ տալ որ Թուրքական հին վարչութեան բոլոր խժդժութիւնք վերանորոգուին։ (— կարծես թէ արդէն չէր եղած աւելի զարհուրելին քան "հին վարչութեան" ըրածը —)։ "Ասոնք (դեսպանները), կ'ըսէ, յաջողեցան այնչափ որ Երիտասարդ-Թուրք կառավարութեան ֆ-ա-ֆ-ա-ռ-ա-ն-ի-ն վ-ր-ա-ն-ի-ն ռ-ա-ղ-ա-ռ-ա-ն-ի-ր-ա-ն-ի-ր ռ-ա-ղ-ա-ռ-ա-ն-ի-ր ռ-ա-ն ի-ն ի-ա-ղ-ա-ռ-ա-ն-ի-ր ռ-ա-ն-ի-ր։ Յորչափ այս խոստումները պահուին՝ երկիւղ չկայ, քանի որ քրիստոնէից վրայ մահմետական ժողովրդեան ինքնաբերական յարձակում մ'այլ եւս անցելոյն վերաբերող բան մը կը նկատուի," եւն։ Բայց "անցելոյն" մէջ ալ ուշէնչ կար "ինքնաբերական," այլ միշտ Թուրք վարչութեան հրամանաւ եղած էին կոտորածները։ Մնացեալներէն յիշենք Թուրքական հրեշային՝ բայց այլուստ ալ ծանօթ՝ "տեսակէտը"։ "Թուրքերը թէեւ համարձակ ալ կ'ընդունին, կ'ըսէ, թէ Հայոց ապստամբութիւնը սահմանափակուած էր եւ է միայն ռուսական սահմանին մօտ կը բնակին[2], բայց Կ. Պոլսոյ իշխանութիւնք կը յայտարարեն թէ ներկայ վայրկենիս, երբ պետութեան բուն գոյութիւնը վտանգի տակ է արտաքին թշնամեաց յարձակումներէն, Բ-ը-ր-վ-ն ի-ն-դ-ր-ե-ր- ը-ա-ր- 2,000.000 Հայոց մէջ փ-ո-ր-ձ-ել հ-մ-ա-ա-ք-ի-ր ա-ա-ա-ի- յ-ա-ղ-ա-ա-ի-ն-ի-ր-ը ե- ղ-ա-ն-ա- դ-ա-յ-ն պ-ա-ծ-ի-ա կը յայտարարեն թէ իրենց ուրիշ միջոց չէր մնար բայց եթէ երաշխաւորել իրենց ապահովութիւնն ռ-ա-ն Հայոց դէմ։ Պ-ա-ծ-ի-ա-ա-ի ղ-մ-ն-ա-ը՝ ի-ր-ն-ա- ա-ա-հ-ով են որ ը-ն-ջ-ա-ծ կ'ը-ա-ն ռ-ա-ն մը յ-ա-ղ-ա-ա-ի-ն-ի-ր-ը եւ առջեւը կ'առնուն որ ուրիշներուն քով ալ որեւէ ըմբոստութիւններ չըլլան" (Բրյ., էջ 578)։

Ասի այլ եւս "տեսակէտ" չէ, այլ անանխնթաց շնական խոստովանութիւն մը ոճրին։ Ճշմարտութիւնն այն է, զոր "Թուրքական այս տեսակէտին" հանդէպ լսած էր այնպիսի անձերէ, "որոնք իրենց ամբողջ կեանքն ի Թուրքիա անցուցած են, եւ որոնք "թէ Եւրոպիոյ եւ թէ Ամերիկայի մէջ իբր հմուտ հեղինակութիւն" ծանօթ են։ Ասոնց համեմատ Երիտասարդ-Ռուսիոյ կա-

---

1 Էնվէրի խօսքն է. "Պարոն Դեսպան, եթէ մենք այս պատերազմէն յաղթող ելնինք, մէ պիտի հարատեւի մեր քրիստոնեայ հայր հալի- պահանջները. բայց եթէ յաղթուինք ու պարտուինք, այն ատեն էլ պիտի ի- ելնի է. այս դէպքիս մէջ հայկական խնդիրն այլ եւս յատուկ դեր մը չի խաղար։ Այժմ եւրոպական պատերազմով զբաղած են, մաս մը մեր համաշխարհային պատերազմով զբաղած են, մաս մը մեր կողմն է, միւս մասը մեզի թշնամի, եւ իւրաքանչիւրը կրցածը կ'ընէ։ Ամերիկա կը մնայ տակաւին. դեռ էլ պիտի որ անկէ լ-ա-ն-ա- բան մը լ-ա-ն-ա-։ անցած են այն օրերն երբ քանի մը նաւ կը խաւրեիր Բէյրութի կամ Զմիւռնիայ մեզի պատկառանք ազդելու համար եւ մենք ստիպուած էինք՝ առ երկիւղի ձեր բաղձանքները կատարել։ Այժմ մեր թշնամիները քանի մ'երկոտասանեակ մարտանաւերով պաշարած են մեր երկիրը, եւ մենք կը գիմադրենք։ Ձեր դեսպանը նա-ա-ը դեղ համար ուրեմն նշանակութիւն չունէր։ Եւ եթէ Ամերիկա իւր զինուորներն ալ հոս խաւրեր, համամտութեամբ կէս միլիոն թշնամեաց՝ որոնք զմեզ պաշարած են շրջ կողմէ, աննշան միայն կրնայ ըլլալ, քանի որ 100.000 հոգիէ աւելի չի կրնար ըլլալ անոնց թիւը։ Անոր համար այս դ-ա-ղ-ա-ի- դ-ա-ղ-ա-ի- ի- ա-ղ-ա-ղ-ա-ի- ղ-ա-ի-ա-ի-ա-ի- ի-

[illegible] Բ[illegible]ՐԻՆ Հայ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ [illegible] է որ յիսուն պրկի եւ [illegible]։ Ան երշանդ էր [illegible], որպէս զի Օսմանեան Պետութեան մէջ Բուրք ցեղին գերիշխանութեան ապահովի. եւ ասի Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան հիմնական [illegible] եւն (Բրայս, անդ)։ Ասոր համար եղած է այն ընդհանուր տարագրութիւնն ու բնաջնջումն, որմէ, կ'ըսէ, ազատ մնացած է միայն Կ. Պոլսոյ իբր 70.000 հայ բնակչութիւնը։ "Հոս Morgenthau դեսպանը ստանձնեց տեսակ մ'առաջնորդական պաշտպանութիւն եւ երաշխաւորութիւն (Կ. Պոլսոյ) Հայոց համար, այն արդիւնքով որ մինչեւ ներկայ վայրկեանս իբր 300 հոգի միայն նեղուած են[1]։"

Վերջին դիտողութիւնքն են. "Morgenthau դեսպանը գիշեր ցորեկ կ'աշխատի համոզել Թուրք կառավարութիւնն որ իւր ձեռք առած միջոցներու խստութիւնը մեղմէ, եւ Ամերիկեան քարոզչէք ամբողջ պետութեան մէջ թողուցած են կրօնական ծաւալման ամէն գաղափար, որպէս զի ուշադիր բլլան զոհերուն նիւթական պիտոյից։ Սակայն իրենց հաւաքական ջանքերն ալ հազիւ թէ կ-ՐԻԼ մը են ընդ-ա-ա-ՌԻՆ ՀՄԲՈՂՋ ՀԱՅՈՒԹԵՆ։ Կացութիւնը դժուարին է յատկապէս անոր որ նաեւ Միացեալ Նահանգաց պէս կառավարութիւն մը պաշտօնական կերպով բան մ'ըսել չի կրնար։ Հայերն օսմ. պետութեան հպատակներն են, եւ վերջինս լեակատար իրաւունք ունի անոր հետ վարուելու այնպէս՝ ինչպէս անհրաժեշտ կը նկատէ պետութեան ամբողջութեան շահերուն համար» (Բրայս, էջ 576)։

Վերջին պարբերութիւնս զուտ "թուրք տեսակէտ" է, եւ տարօրինակ՝ տեղեկագրին բերանին մէջ։ Գոնէ Ամերիկա այս տարօրինակ կարծիքը չունէր, եւ յետոյ (— դժբախտաբար շատ ուշ —) պաշտօնական քայլ ալ առաւ (հմմտ. թ. 252, տես յետոյ)։ Բայց երբ Դեսպանը "անպաշտօն" պաշտպանութիւն միայն պիտի ընէին, զարմանալու չէ որ Թուրքերն նաեւ երբ իբր թէ "վերջնական եզրակացութիւն" կու տային՝ նոյն վայրկենին անդին բուն տարագրավայրերը "վերջնական" բնաջնջման հոգ կը տանէին։ Դիւանագիտական միջամտութեանց թշուառութիւնը կը կայանար նաեւ յայնմ որ երեք ամիս եւ աւելի պէտք էր, մինչեւ որ Ամերիկեան, Գերմանական դեսպանը համերաշխեին միասին "գործակցելու", քանի որ բուն ճգնաժամին թրքամոլ "Մթնոլորտ" կը տիրէր Գերմ. Դեսպանատան մէջ, ինչպէս տեսանք (§ 3)։ Աւելի զարմանալին այն է որ նոյն Վանգէնհայմ Ամերիկեան Դեսպանէն կ'ուզէր ստանալ վկայագիր մը թէ իւր քաղաքականութիւնն անբասիր եղած բլլայ։ Այս կէտը կ'արժէ հոս տեսնել։

Վանգէնհայմ նորէն Կ. Պոլիս վերադարձած՝ կը գրէր հետեւեալ տեղեկագիրը։ "Ամերիկեան Դեսպանը, Պր. Morgenthau, որուն հետ խօսակցեցայ Անգլիական ծերակուտին եւ Թշնամի մամուլին մէջ գերմ. կառավարութեան եւ Թուրքիոյ մէջ գերմ. հիւպատոսական ներկայացուցիչներուն դէմ եղած ամբաստանութեան մասին[1], իբր թէ Հայոց դէմ եղած հալածանաց նպաստեն, յանձնեց թէ շատ լաւ գիտէ թէ գերմանիոյ կողմանէ (deutscherseits "գերմանական կողմէ") ամէն բան եղած է որ անկարգութիւնք արգելուին եւ Թուրք կառավարութիւնն ետ կեցուի՝ Հայոց անմեղ մասին դէմ գործելէ։ Դարձեալ իւր հիւպատոսներու տեղեկագրերէն ծանօթ է իրեն թէ գերմ. հիւպատոսները միշտ եւ ամէն տեղ Հայոց թեր եղած են" (11 Հոկտ. 1915, թ. 183)։ Ամերիկեան Դեսպանը նման բնդհանուր եւ քաղաքավարական խօսք մ'ըսած կրնայ բլլալ։ Յամենայն դէպս գերմ. այլեւայլ հիւպատոսներու մասին անհիմն ամբաստանութեանց (հմմտ. § 15 եւն) հաւատացող չէր անշուշտ։ Գերմ. հիւպատոսներն բրած են իրենց պարտքը, ցորչափ կը ներեին իրենց Դեսպանատան իսկ տուած հրահանգները, որոնք սակայն հակառակ բան կ'ըսէին (§ 3)։ Ուրիշ խնդիր է մասնական անձանց վարմունքը, — որոնց մէջ յամենայն դէպս գովել կարելի չէր յատկապէս այլեւայլ սպայից արարքները (հմմտ. 9, 15 եւ այլուր), — եւ բոլորովին ուրիշ խնդիր է առ հասարակ գերմանիոյ, բայց մանաւանդ իրեն իսկ Վանգէնհայմի թրքամոլ քաղաքականութիւնը, զոր գերմանացի քննադատ մը ուղղակի ոճրագործական կ'անուանէ[2]։ Արդ այս մասին Ամերիկեան Դեսպանը անշուշտ չէ ըսած թէ "գերմանիոյ կողմանէ ամէն բան եղած է"։ Ընդհակառակն ճիշդ հակառակը կը պնդէ։ Ահա թէ ինչ կը գրէ իւր մեկ համառօտ՝ բայց տարածուած եւ ուրիշ լեզուներու ալ թարգմանուած գրութեան մէջ[3]։ "Ուրիշ մի

[1] Շատ անձիրդ թիւ մըն է. Կ. Պոլսոյ ալ զոհերն արդէն այս տարին անհամեմատ մեծ էին (հմմտ. § 4, 7, եւ յետոյ)։

[1] Խնդրոյ առարկայն գլխաւորապէս այն ճառն է, զոր՝ ինչպէս Ռայտերի գործակալութիւնը կը հեռագրէր (7 Հոկտ. 1915), խօսած էր Lord Cromer Լորտերու ժողովին մէջ։ "Լորտ Կրոմէր ըսաւ թէ ոչ նուազ քան 800.000 Հայեր) սպաննուած են։ Թէեւ ինքն ուղղակի պատասխանէր գերմանիոյ մեղսակցութեան մասին, բայց Թուրքիոյ վրայ անոր մեծ ազդեցութեան հետեւութեամբ անուղղակի պատասխանատու է։ Լորտ Կրոմէր յայտարարեց թէ օգտակար է իրողութիւնները յայտնել, բոլորը գիտնան թէ ցորչափ պաշտօնապէս հաստատուած են, եւ աշխարհի, ցորչափ պաշտօնապէս հաստատուած է գերմանիոյ աւելցուց թէ (անգլիական) կառավարութիւնը գերմանիոյ մեղսակցութեան պաշտօնական հաստատութեան գործակցութեան։ Բայց թէ գերմ. հիւպատոսական գործակալներ ստանալ։ Բայց թէ գերմ. հիւպատոսներ կ'ըլլան, կամ՝ Փոքր-Ասիոյ մէջ ոչ միայն հանգիստաւոր կ'ըլլան, այլ այս խժդժութեանց ալ գործակիցներն։ եւ տեսնուի Ամերիկեան ակնատեսներու տեղեկագրերէն։ եւ այն ամէնէն՝ զոր Գերմանիք ուրիշ տեղեր ալ գործած են, անհնարանական չէ որ իրենց մեղսակցութիւնն ալ հոս խնդրոյ առարկայ բլլայ։ Լորտ Կրոմէր, որ Յանձնաժողովին նախագահն է եւ կը վարէ հետաքննութիւնը (— Հայոց տարագրութեան եւն), ծանօթացուց նաեւ քանի մը խժդժութիւններ։ Այսպէս օրինակի համար Տրապիզոնի մէջ հայ ցեղի ամբողջ ժողովուրդը նաւակներով ծովի հանեցաւ ու ծովախեղդ եղաւ։ Հաստատական կը դանէ թէ նուազագոյն զոհերուն ամբողջական թիւն բլլայ 800.000" (տես (Հայոց) էջ 171–172)։

[2] H. Stuermer, Zwei Kriegsjahre etc., p. 60–61.

[3] Հմմտ. The Tragedy of Armenia, by the late American Ambassador at CP. Henry Morgenthau,

պատասխանատու է Գերմ. կառավարութիւնը Հայոց կոտորածին ու տարագրութեան համար։ Թոյլ տուէ՛ ինձի ըսելս՝ առնոյն սուտութեամբ („most emphatically", գՂ· Թրգմ. "լեռվին ՀԷՂԷ՛ՏԷ՝„, „de la façon la plus formelle") ըսել Գերմանիան կուվրութիւնը չի՛ կանխատեսեր, որ Հայերը (= արքելը՝ Ը, „prevent", գՂ· Թրգմ. „empêcher")։ Իմ կորովի եւ յաճախ կրկնուած ջանքերս՝ Գերմանիոյ դեսպանին՝ հանգուցեալ Վանգենհայմի հետաքրքրութիւնը շրջելու ի նպաստ Հայոց՝ ապարդիւն եղան։ Անոր հետ իմ բաղմաթիւ տեսակցութեանցս մէջ ջանացի համոզել զինքը ("ապդեալ անոր վրայ այն գաղափարաւ„) թէ աշխարհ առնոյն ղԳերմանիա բարոյական պատասխանատու պիտի նկատէ իր գործածած միջոցներուն համար։ Պնդեցի թէ նոյն իսկ անտեսական տեսակիտով Գերմանիոյ օգուտը չէր որ Թուրքերն ոչնչացընեն երկրին աշխարհը դրեթէ (գՂ· Թրգմ. "ամենէն աւելի կարեւոր տարրը.„) քանի որ ասի Թուրք պետութեան տնտեսական փճացումը պիտի նշանակէ. որով այն պարագային որ Գերմանիա Թուրքիոյ վարիչ տերը դառնայ՝ դատարկ խեցի մը պիտի գտնէ։ Եւ երբ տեսայ թէ իմ փաստերս չնչին արդիւնք մ'ունէին, թելադրեցի իմ Կառավարութեանս թէ բաղձալի էր ճնշում մ'ընել Բերլին Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վրայ, որպէս զի Կ·Պոլսոյ Գերմանական դեսպանը հրահանգներ խրատեն դիրքը՝ որ Խաղաղութիւն դադրէն։ Ասոր միակ արդիւնքն եղաւ Գերմ. Դեսպանին կողմանէ Բարձրագոյն Դրան տրուած Ծանուցագիր մը („Note"), որ կը բողոքէր Թուրքերու գործած արհաւրաց դէմ։ Այս Ծանուցագիրն նպաստեցաւ էր դրդելու Գերմ. կուվրութիւնն աշխատել ոմն պատասխանատուութիւնէ։ Որեւ է փրծանիւ արդիւնք չունեցաւ։ Իմ մտքիս մէջ ամենագոյն տարակոյս մ'ալ չկայ թէ Գերմանիա իրոյն կասեցնել այս արհաւիրքներն անդիջաբեն ի՛։„

Այստեղ որոշ է Դեսպանին վճիռը, որուն նման շատ տեղեր կան իւր մեծ երկասիրութեան մէջ ալ։ Կը բաւէ յիշել միայն հետեւեալը· "Վանգենհայմի մասին վերջին յիշողութիւնս այն է որ կը ներկայացրնէ զինքը՝ Ամերիկեան դեսպանատան իմ գրասենեկիս մէջ նստած, եւ բացարձակապէս կը մերժէր ամենագոյն ճիգ մ'ընելու՝ ամբողջ ազգի մը կոտորածն արգիլելու համար։ Միակ մարդն էր եւ իւր կառավարութիւնը միակ կառավարութիւնն՝ որ կրնար վերջ մը տալ այս ոճիրներուն։ Բայց ինչպէս Վանգենհայմ ինձի յաճախ բսած է՝ "Մեր միակ նպատակն է այս պատերազմը շահիլ„ եւն[1]։ Իսկ ինչ բսելու ենք այն ուղղակի անարակելի խօսքերուն մասին, զոր Ամերիկեան Դեսպանը յառաջ կը բերէ Հումանի (Humann) բերնէն, ուստի անձի մը՝ որ Վիլհելմ կայսեր անձնական գործակատար պատուիրակն էր ի Կ·Պոլիս։ Ահա այդ խօսքերը· "Կենացս մեծ մասն ապրած եմ ի Թուրքիա եւ կը ճանչնամ Հայերը։ Գիտեմ նաեւ թէ Հայերն ու Թուրքերը մէկտեղ չեն կրնար ապրիլ այս երկրին մէջ[1]։ Այս ցեղերէն մէն առանձնաբար է, եւ վեմ դարերէ ի՛ սրտերնին՝ որոնք Հայերն անհանգստացնելու վրայ են։ Հայք կ'ուզեն անդամահատել զԹուրքիա։ Այս պատերազմին մէջ Թուրքերու եւ Գերմանացւոց դէմ են, եւ հետեւաբար իրաւունք ունին փոյթ ունենալու„ եւն[2]։ — Պէտք չկայ շարունակելու։

Ա՛յս է դատաստանն Ամերիկեան Դեսպանին, — եւ Վանգենհայմի քաղաքականութիւնը տարբեր գունով չ'երեւար նաեւ գերմ. փաստաթղթերէս, ինչպէս տեսանք (հմմտ. § 2—3, եւ այլուր)։ Լիման ֆոն Սանտերսի հարեւանցի իսկ ակնարկածները հասկանալի կ'ընեն այս ամէնը։ Վանգենհայմի անձնական եւ "սեպհական ձեռներեցութեան„ գործն էր, կ'ըսէ, ոչ միայն "Գերմ. Զինուորական Առաքելութեան„ ի Թուրքիա կոչուիլը, այլ նաեւ ի մասնաւորի "Գերմանական-Թրքական Դաշնակցութիւնը„, որուն ծրագրին մասին Վանգենհայմ Էնվէրի հետ կը բանակցեր արդէն 1914 Օգոստոսին։ Դաշինքը կնքուեցաւ, եթէ հաւատանք զօրավարին, առանց իւր գիտակցութեան ծրագրին բուն ընդգրին մասին։ Բայց յետոյ ի հարկէ մասնակից էր խորհրդոց, "պատերազմի ծրագիր կազմելուն եւն, — այս ամէնը Թուրքիոյ պատերազմի մասնակցելէն յառաջ։ Գերմ. մարտանաւերու ("Գէօբէն„ եւ „Բրէսլաւ") ի Սեւ Ծով խաւարուելու — որ Թուրքիոյ պատերազմի առաջին քայլն եղաւ — ծրագիրը "շրջանցեր յաջոյ„ կազմած էր ինքն Վանգենհայմ, միայն Էնվէր՝ գերմանական գրոշակի տեղ՝ Թուրք դրոշակ դրած էր անոնց (p. 45) եւն[3]։ — Ամերիկեան Դեսպանին յիշած "Ծանուցագիր„ը Թերեւս Վանգենհայմի յուշագիրն ըլլայ (Թ. 106), որ իբր Թէ բողոքագիր մը՝ իւր կարեւոր մասով Թուրքայ քաղաքականութեան նպաստաւոր պաշտպանողական մ'էր (տես

London 1918. p. 14—15 ԳՂ· Թրգմ. Les faits les plus horribles de l'Histoire, par Henry Morgenthau, Paris 1918, p. 14—15.

[1] Henry Morgenthau, „Secrets of Bosporus", p. 247.

[1] Կարծես թէ Գերմանացւոց չարաշուք միջամտութեան յառաջ Թուրքիոյ գործերուն մէջ՝ Հայերն ու Թուրքերը իրարու հետ ապրած չըլլային։

[2] Անդ, էջ 252։

[3] Liman v. Sanders, Fünf Jahre Türkei. Berlin 1920. p. 12, 25, 33, 36—47 եւն։ Ըստ Զօրավարին Վանգենհայմ "կորովի եւ յախուռն (impulsiv) անձնաւորութիւն մըն էր„, բայց Թուրքիոյ դէրէյն հանգամանքները դատելու եւ "կանոնաւոր վճռակ մը ստեղծելու„ մասին իւր կարծեաց մէջ՝ "ըստ իմ համոզմանս՝ չափազանց լաւատես էր„ (p. 26). — ուրիշ բառերով՝ Թուրքերու ոգւոյն եւ Թուրքիոյ ներքին իրական վիճակին մասին գաղափար չունէր (հմմտ. նաեւ Լէպս., p. XXXIII. – Stuermer, անդ, p. 60, ճշդիւ "ուղղակի ռազմագործական լաւատեսութիւն եւ Թրքամոլութիւն„ կ'որակէ)։ — Նաեւ Զօրավարը չի կրնար չպախարակել այն գերմ. սպայքն, որոնք՝ ի շնորհս Էնվէրի եւն ոչ միայն սխալ լրերով ու տեղեկութիւններ վ ի վերջոյ մեսսեցին Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ, այլ նաեւ գաւեր կը լարէին, եւ որոնց դաւին զոհ գնաց Մեսերնէ կոմս Դեսպանը (p. 26—27)։ Զօրավարն այսպիսի իրայ մէջ շատ զգուշաւոր գրող մըն է։

§ 2)։ Միւս կողմանէ Հոֆէնլոհէ իշխանին Յուշագիրն ալ (Թ. 136), թէեւ լաւագոյն, վերջնական նպատակ ունէր իրաք մերժելու "ամէն պատասխանատուութիւն"։ Այս յուշագիրը յետոյ կը տեսնենք։

Զիարդ եւ իցէ՝ գոնէ յետոյ դիւանագիտական համերաշխութիւն մը գոյացած էր։ Եւ օրինակի համար Ամերիկայի ի նպաստ Հայոց առած դիւանագիտական քայլին՝ գործակցած է նաեւ Գերմանիա եւ կոմս Մետերնիհ դեսպանը (Թ. 242—243, 252)։ Բայց հակառակ նաեւ այս համերաշխութեան՝ ոճրագործ ձեռքերը թափեցին վերջին արիւնն ալ։ Թուրքերն՝ ուր ստիպուած էին խօսք տալ, անվերջ հնարքներով կը ջանային գրժել՝ եւ իրենց ծրագրածն աւարտել։ Այսպիսի խաբեբայ խոստմանց միակ նպատակն էր դեսպանաց միջամտութեանց արգելք ըլլալ։ Ամենամեծ կեղծիքներէն մին գործած է նոյն ինքն Թալաաթ՝ Օգոստոս ամսոյն վերջերը։ Այս մասին — թողլով միւս աղբիւրները — գերմ. փաստաթղթերը հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տան։

Դիւանաթուղթ (Aktennotiz) մը, զոր ստորագրած է Göppert, կը պատմէ. "Օգոստոս 30ին Դեսպանը (= Հոֆէնլոհէ)՝ դեսպանատան խորհրդականին հետ այցելեց մեծ-վեզիրին եւ բողոքեց Հայոց դէմ բռնուած ընթացքին համար։ Օգոստոս 31ին առտուն Հայ-կաթուղիկեայ Պատրիարքն տեսնելու եկաւ Դեսպանը, անոր տուաւ պատճեն մը Ադանայի կոմիտէին հրատարակած ընդհանուր դարձերանին մը հրամանին եւ խնդրեց միջամտել որ Ադանայի եւ Անկիւրիոյ Հայ-կաթուղիկէից Հայոց տարագրութեան հրամաններն յետս կոչուին։ Ասոր վրայ Դեսպանը ծանոյց Թալաաթի՝ թէ այցելել կ'ուզէ։ Բայց անի անմիջապէս Դեսպանատունը՝ հաղորդելու թէ ինքն դուրս հրամանները արդէն յետս կոչած է։ Միեւնոյն ժամանակ Թալաաթ պէյ յայտարարեց թէ Հայոց դէմ ուռնուած դիրքերն — հասարակ դարձուցուած է։ Հայկական խնդիրն այլ եւս գոյութիւն չունի[1], — Դեսպանին հրամանաւ (հեռաձայնով) Հաղորդեցի Հայ-կաթուղիկեայ Պատրիարքարանի (ատենադպիր Յուսիկ), թէ Ատանայի եւ Անկիւրիոյ Կաթուղիկեայք այլ եւս պիտի չաքսորուին։ Դեսպանը կը խնդրէ, անմիջապէս որ մենք հակահրամանին խոստացուած պատճենն 'ատանայի Պատրիարքարանին նաեւ գրաւոր տեղեկութիւն տալ» (31 Օգոստ. 1915, Թ. 157)։

Հանդիսական խոստում մըն էր ուրեմն, եւ իրաք Սեպտ. 2ին Թալաաթ Դեսպանին յանձնած էր երեք հեռագրական հրամաններու պատճենները, բայց միայն գերմ. թարգմանութեամբ։ Ասոնք նոր յոյս մը ներշնչած էին ուրիշ տեղեր ալ, թէ գոնէ կոտորածները պիտի դադրին։ Բայց յուսախաբութիւն կար առաջին վայրկենէն իսկ։ Հոֆէնլոհէ երբ կը գրէր այն խոստումն, ստիպուած էր միանգամայն տեղեկագրել իրեր ալ՝ որ ամենեւին համաձայն չէին խոստման։ "Թալաաթ պէյ, — կ'ըսէ Դեսպանը — Սեպտ. 2ին յանձնեց ինձի այլեւայլ հեռագրական հրամաններու գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ որուն պատճենը ներփակուած է (տեղեկագրիս հետ). այս հրամաններն ուղղած է պատկանեալ գաւառական իշխանութեանց Հայոց դէմ եղած հաշածանաց մասին։ Ասով կ'ուզէր ապացուցանել թէ կենդրոնական Վարչութիւնը լրջօրէն կ'աշխատի՝ Հայոց դէմ գաւառներուն մէջ եղած անկարգութեանց վերջ տալ, եւ աքսորականաց ալ կերակրման հոգ տանիլ փոխադրութեանց ատեն։ Զասի ի նկատի ունենալով Թալաաթ քանի մ'օր յառաջ ինձի այն յայտարարութիւնն բրած էր թէ Հայկական խնդիրն այլ եւս գոյութիւն չունի։ — Հեռագիրներուն առաջինն ու վերջինն անբնաւոր են. առաջինն իբր Օգոստ. 31ին խաւրուած ըլլալու է[1]։ — Անդրադառնալ պէտք եմ նշանակել թէ Տր-գիշերնի Կայս. Հիւպատոսարանի մէկ հեռագրին համեմատ հոն Օգոստոսի վերջին օրերուն մէջ տակաւին որոշ թուով Հայեր, որոնք ցայժմ խնայուած էին (ասոնց մէջ՝ Օմմ. Դրամատան ու Ծխախոտի վարչութեան պաշտօնեայք, ու կանայք) գիշերանոց-ուղարկած են, եւ քաղաքին մեռելները սպաննուած ըլլալու են[2]։ Նոյնպէս այս տեղւոյ Հայ-կաթուղիկեայ Պատրիարքը՝ ուղեւորաց ըսածներուն հիման վրայ՝ կը տեղեկացրնէ թէ Անկիւրիոյ Հայերը (մեծաւ մասամբ կաթուղիկեայք), ասոնց մէջ՝ կաթուղիկեայ Արքեպիսկոպոսն իւր կղերով ու բազմաթիւ Հաւատաւոր-Քոյրերով Օգոստոս 30ին Անկիւրիայէ քշուած ու քաղաքէն քիչ մը հեռուն ամէնքն ալ սպաննուած են» (4 Սեպտ. 1915, Թ. 160)։

Ուրեմն գրեթէ այն օրն է, երբ Թալաաթ իրր թէ յետս կոչած էր Անկիւրիոյ կաթուղիկեայ Հայոց աքսորման հրամանը, կատարուած էր այն ոճրագործը[3]։ Ակնյայտնի է Թալաաթի կեղծիքին նպատակը, այն է՝ յաճախ գիմող Դեսպանները խաբել, ուզելով "ապացուցանել թէ կենդրոնական Վարչութիւնը լրջօրէն կ'աշխատի" Հայոց դէմ գաւառներու մէջ անկարգութեանց

---

[1] Բնագրին մէջ գիտմամբ եւ չակերտով յառաջ բերուած է Թալաաթի խօսքը գաղղիերէն լեզուաւ. "La question arménienne n'existe plus". — Յաջորդին մէջ Պատրիարքարանի ատենադպրին անունը գրուած է՝ Sekretär "Hoissich".

[1] Ծանօթութեան մէջ կը նշանակուի. "Պարունակութիւնը հաղորդուած է կարնոյ, Ատանայի, Հալէպի հիւպատոսարաններուն"։

[2] Տրապիզոնի հիւպատոսը Bergfeld նոյնը հեռագրած էր 28 Օգոստ. Թուականաւ (Թ. 155)։

[3] Հեռագիր հրամանագիրն անբնաւոր էր, որ կասկածելի երեւոյթ մըն է այսպիսի կարեւոր իրի մը համար։ Դեսպանը նախ կը կարծէր թէ Օգոստոս 31ին խաւրուած ըլլալու էր այն (Թ. 160), քիչ մ'եւոքը կը գրէր "իբր թէ Օգոստոս 29ին" (Թ. 161)։ Յամենայն դեպս թաքսաթի Օգոստոս 31ին յայտարարած էր թէ Անկիւրիոյ մասին հրամանն "արդէն յետս կոչած է" (Թ. 157)։ — Դժբախտաբար սեռած չենք ի գահիրէ լոյս տեսած գործս՝ Պերդոս Վ. Մերճիմեան, "Անկիւրիոյ Հայերը, տարագրուած ու կոտորուած" (բուն գրչ. լեզուաւ՝ Les Arméniens d'Angora, déportés et massacrés). — Հմմտ. Marteling etc., p. 153—154, Zurlinden, p. 682 եւն։

վերջ տալ. — այսինքն՝ փորձել անգամ մ'ալ կրկնելու թրքական այն ծանօթ յանկերգը, իբր թէ "գեղեցիկ անկարգութիւնը" միայն ըլլան եղածները. — այս ամէնը՝ ի հարկէ որպէս զի, գիմումներէ ազատ, աւելի հանգիստ կերպով շարունակէ արիւնալից գործը, իւր ծածուկ հրամաններով։

Այժմ տեսնենք Թալաաթի այս հրամանագիրը (Լէպս., էջ 148—149), որ այսպէս է։ "Որովհետեւ Կայս. կառավարութիւնը Հայերէն էրենց բնակավայրերէն (հանելով) դրդ է յարձակ ուղղած չէջնները էրեսդրելով՝ մի միակ նպատակ ունի՝ այս ազգին հակապետական գործունէութիւնն ու ձեռնարկութիւնը խափանել, ինչպէս նաեւ զանի անկարող ընել հետամուտ ըլլալու իւր ազգայնական ձգտմանց ի մասին կազմութեան հայ պետութեան մը. բայց ոչ թէ զանոնք ջնջնել. անոր համար վերջնականապէս որոշուեցաւ՝ ամէն միջոցներ ձեռք առնուլ կարաւանները պաշտպանելու եւ անոնց տեղափոխութեան ատեն կերակրելու, եւ բոլոր Հայերը, ի բոց ոչ-ոչ զանոնք՝ որոնք ուղղեն հեռացած են էրենց բնակավայրերէն եւ էրենց անդրադարձ պեղեփոխումն կը ապրեն, ինչպէս նաեւ արդէն արուած հաղորդագրութեան համեմատ՝ զինուորց ընդունիչները, պիտոյից համապատասխանող որոշ բովանդակութիւն, եւ կարգադրիչ — բնակավայրերն հասարակութիւն Հայերն ապրիչ էրենց բնակավայրերն չուրտ։ — Այսու կը յայտարարուի թէ այն ամէն անձանց դէմ, որոնք կարաւանաց վրայ կը յարձակին, աւազակութիւններ կ'ընեն, եւ իրենց անասնական բնազդներով ոճիրներ կը գործեն, իրենց օգնականներով մեկտեղ, ինչպէս նաեւ ամէն յանցաւոր պաշտօնէից ու ոստիկանաց դէմ՝ զերենք խստիւ պատժելու համար՝ անյապաղ դատավարութեան պիտի ձեռնարկուի։ Այն պաշտօնէից՝ որոնք յանցաւոր եղած են, անունները պէտք են տրուիլ։ Զարագործութեանց էրէնեբ-պահուն՝ վերլայեթներու եւ լիվաներու (= նահանգաց ու գաւառաց) իշխանութիւնք պատասխանատու պիտի բռնուին։" — Ա՛յս էր բուն հրահանգը։

Փոքրիկ ուրիշ մը (Թուականաւ 16 Օգոստ. 1331 = 29 Օգոստ. 1915) Ղոնիայի կուսակալին ուղղուած՝ կ'ըսէր. "Էրէկլի դառնուող հայ դաղթականաց համար հաց ու ձիթապտուղ պէտք է հաղացուիլ եւ բաշխուիլ, ինչպէս նաեւ պաքցամատ պատրաստ ընել։ Հարկ եղած ծախքը ծանուցուի, որպէս զի պէտք եղած դումարն ապէ խաւրուի։" Վերջապէս երրորդ մը՝ (ուղղուած "Սիկոմեղիոյ, Էսկիշէհիրի, Կուտինայի, Գարահիսարի, Խուտավենտիկեարի, Ղոնիայի, Անկիւրիոյ, Ատանայի եւ Հալէպի գաւառական իշխանութեանց") կ'ըսէ. "Այսու կը յանձնարարուի ձեզի որ Հայոց համար, որոնք արդէն կայանները կը գտնուին եւ անոնց համար՝ որ անդրադարձ կայանները պիտի բերուին, էրէ կամ չորս որոշ համար հաց հոգացուի, եւ ամէն միջոց ձեռք առնուի, որպէս զի ճամբան կարօտութիւն չկրեն։"

Այս վերջինքս արժէք մ'ունէին, եթէ պահուէին։ Բայց առաջինն, որ ըստ ինքեան կարեւորագոյնն ըլլալու էր, գործնական արժէք չունէր։ Որովհետեւ — եւ հոս է կարեւորը — է բոլոր՝ հոն էին ամէն Հայերն, "որոնք ուղղեն հեռացած են էրենց բնակավայրերէն եւ իրենց անդրադարձ պեղեփոխումն կը ապրեն"։ Կը տեսնուի որ հակառակ հրամանագրիս քանի մ'առերեւոյթ գեղեցիկ խօսքերու՝ իրերը հիմնապէս չէին փոփոխուած այնուհետեւ ալ։

(Շարունակեմ) Հ. Ց. Տ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

"ԸՌՈՏԱՆՏԱԿ,, ԲԱՌԻՆ ԾՈՒՐՋ

"Հասանէր յառաջագոյն ի դաստակերան իւր ՅՈՎՍԵՓԻ ՅԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ գաւառին ի Վաղարշապատ քաղաքն", Ագաթ. (Վենետ. տպ.), էջ 623։ Երկու տարբեր ուղղութիւններով է որ փորձուած է լուծել բառիս կնճիռը. ոմանք հաստատուն կառչած են Վենետիկի օրինակին ընծայած "ըռոտանդակ" այս ձեւին, մինչ ուրիշներ Ալիշանի մատնանշած "ըռոտոտակ" տարբերակը հիմ բռնած են իրենց ուղղագրական փորձին։ Ցոյն թարգմանութիւնը պակասաւոր է այս տեղ, որմէ կարելի չէ հետեւաբար ակնկալել ո եւ է նպաստ (Lagarde, Agath., էջ 77). Լանգլուա հետեւելով Tommaseo՝ (Storia di Agathangelo, Վենետ. 1845, էջ 176) կը տառադարձէ պարզապէս բառս. „Grégoire arriva d'abord dans son domaine de Rodandag dans la province d'Ararat, dans la ville de Vagharschabad" (Coll. I, էջ 179). Փառնակ յանդուգն եւ անհիմն սրբագրութիւն մը կ'առաջարկէ. "Հասանէր յառաջագոյն ի դաստակերան իւր առ ոտոտն ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ գաւառին ի Վաղարշապատ քաղաքն", այսպէս կարդալ պէտք է — կը դիտէ Փառնակ — ուղղելով անճոռնի խաթարումը՝ "ըռոտանդակ" քանզի զուգընթաց հատուածին մէջ կ'ուրիշ ունինք "յառաջին դաստակերան իւր առ ոտոտ դանն Գողթան", ուր ոտոտ դան յայտնի աղաւաղում մը է ոտոտանի" (Անահիտ 1907, էջ 21). այս չափազանց վարդապետական առաջարկին քով կը դնէ նա-

[1] Խորագիրն էր "Օսմ. Ներքին գործոց Նախարարութիւն, Պաշտօնագիր (Depesche) առ Գաւառական իշխանութիւնս (գաւառաց)՝ Խուտավենտիկեար, Անկիւրիա, Ղոնիա, Իզմիա, Ատանա, Մարաշ, Ուռհա, Հալէպ, Զօր, Սեբաստիա, Քութահիա, Գարասի, Նիկսէ, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ, Տիարպէքիր, Գարահիսար, Կեսարիա, Կարին՝